

מפות ארץ-ישראל בימי המלחמה העולמית

המלחמה העולמית 1914/18 העשירה בהרבה את אוצר המפות של ארץ-ישראל. הארץ שימשה שדה-קרב לצבאות התורכים - הגרמנים והבריטיים, ושני הצדדים ערכו מפות מפורטות לצרכי המלחמה. אולם כיסוד לפעולה הקרטוגרפית שימשה לשני הצדדים הלוחמים, בעיקר, המפה הבריטית הגדולה של הפלסטין אכספלורישן פנד".

"פלסטין אכספלורישן פנד" - הקרן לחקירת ארץ-ישראל - נוסדה בשנת 1865 בחסותה של המלכה ויקטוריה. הקרן ביצעה הרבה מפעלים מדעיים בחקירת הארץ, והיא מוסיפה להתקיים עד היום. יוזמי המפה והמוציאים לפועל היו למעשה, אנשי מיניסטריון-המלחמה הבריטי והמהנדסים המלכותיים". המיניסטריון היה זקוק למפה יסודית של ארץ ישראל, שהיא אזור קרוב לתעלת סואץ, ותחנה חשובה בפרשת הדרכים של האימפריה הבריטית. חוסר מפות גרם תקלות קשות לצבא הבריטי במלחמת קרים 1854/6, והנסיון המר הזה עורר את האחראים לענייני הצבא להכין מפות של שדות מלחמה משוערים.

בשנת 1870 הוחלט על עריכת מפת א"י, נקבע התקציב לעבודה זו, ומשרד-המיניסטריון למלחמה ארגן לשם כך קבוצה ראשונה של "מהנדסים מלכותיים" (רויאל אינג'ינירס). בראש הקבוצה הועמד הקפטן סטיוארט. אחרי משא ומתן עם

את מדבר סיני, ונדד בין תושביו הנידואים, בשם עבדאללה אפנדי. בשנת 1882 יצא שנית למדבר סיני, בשליחות סודית מטעם הממשלה הבריטית – להשפיע על תושביו, שלא יצטרפו אל המצרים אשר מרדו אז באנגליה. באוגוסט 1882, בנדדו במדבר בלוית שני קצינים בריטיים, התנפלו עליהם ערבים מהמארב והרגו את שלושתם. סיר צ'רלס וורן, חוקרה של ירושלים, גילה את עצמות הנרצחים, והן הועברו אל כנסית סנט-פאול בלונדון.

יחד עם המפה הגדולה על עבר הירדן המערבי, יצאו לאור גם כמה מפות מיוחדות, בקנה-מידה של 1:168.960; (א) מפה תנכית, (ב) מפה לפי הספרים החיצוניים וספרי יוסף-בן-מתתיהו (פלויוס), (ג) מפה לפי הברית החדשה והתלמוד, (ד) מפה הידרוגרפית. המפה של פלסטיין אכספלורישן פנד היא מהמפעלים החשובים ביותר בתולדות חקירת הארץ. היא פתחה לפני החוקרים את הארץ לכל פרטיה, ושימשה בסיס רחב לברר על פיה שמות של מקומות קדומים.

מיום שנערכה המפה ועד עכשיו חלו שינויים כבירים בפני הארץ. גוספו בה מושבות עבריות רבות, איזורי מטעים ויערות, כבישים, מסילות ברזל, גשרים, דרכים וכו'. חלו שינויים גם בשמות הכפרים הערבים. כך, למשל, רשום במפה זו ישוב ערבי בצפונה של יפו, בשרון, בשם טבסור, – שאינו ידוע בימינו – והוא השם הקודם של חרבת-אזון, הכפר הערבי הקטן שעל יד המושבה רעננה. בשרון התיכוני נזכר השם אלמוגר שאינו ידוע עכשיו, והמקום נקרא כיום חרבת בית-ליד, (כסביבותיה של נתניה). הנהר הנקרא עכשיו בפי הערבים בשם ואדי חוארית (בעמק חפר), נקרא במפה נהר אסכנדרון. מזרחה ליפו מסומן הכפר אבן-ברק (היא בני ברק הקדומה), והוא נקרא עכשיו יותר בשם אלחיריה. הכפר הערבי אליהודיה נקרא עכשיו גם בשם אלעבסיה, על שם הקדוש שייך עבאס הקבור בכפר זה, שקברו מצוין גם במפה של פ. א. פ.

הקרן הבריטית התחילה אז להכין גם מפה של עבר הירדן המזרחי. אך הספיקה לחקור רק אזור קטן בחלקו המרכזי. החברה הגרמנית לחקירת הארץ ערכה מפות יפות של עבר הירדן הצפוני: הגלעד הצפוני, הבשן והגולן. המוציא לפועל היה המהנדס הגרמני גוטליב שומכר, תושב חיפה.

בשליש האחרון של המאה הי"ט התחילו האנגלים בחקירות מוקדמות בשביל לערוך מפות של מדבר סיני. לסיני היה לא רק ערך ארכיאולוגי רב בגלל המקום החשוב שהוא תופס בתולדות ישראל. קרבתו אל תעלת סואץ* שותה לו חשיבות אסטרטגית רבה. עוד הנרי פלמר הנ"ל, שבילה במדבר הזה שנים, ובו מצא את מותו, ערך תרשימים ממנו. לאחר שסיימה החברה הבריטית את מלאכת המפה של עבר הירדן המערבי, החליטה לחקור את מדבר סיני והאזורים הסמוכים לו. משלחת אחת נשלחה בשנת 1881. בראשה עמד החוקר פרופ' הול, ובין חבריה – היה שוב קיצ'נר. חברי המשלחת יצאו מאילת (עקבה), השוכנת על חוף ים סוף, ועלו צפונה, דרך הערבה, עד ים-המלח. המשלחת פרסמה את תוצאות עבודתה בספר מיוחד, ב-1913, בערב המלחמה העולמית, נשלחה משלחת מדעית קטנה אל ארץ הנגב ומדבר סיני, לחקור אותם ולערוך מפה מפורטת מהם. בראש משלחת זו עמד ארכיאולוג צעיר – לורנס, שהתפרסם אחר-כך במרד הערבי. על עוזריו של לורנס נמנה ס. פ. ניוקומב, שהיה אח"כ יד ימינו בפעולותיו הצבאיות בערב ושימש קצין בצבא הכיבוש הבריטי בארץ.

* תעלת סואץ נפתחה לתנועת אניות בשנת 1869.

מכיון שראשית מלחמה האנגלים עם התורכים בשנות 1914/18 היתה על פני מדבר סיני, הכינה המפקדה התורכית העליונה, לפי דרישת ג'מל פחה, המפקד הכללי של הצבא התורכי בסוריה, מפה גדולה של מדבר סיני, במפה 4 גליונות, השמות והביאורים רשומים בגרמנית ובתורכית. קנה המידה 1:250.000. במפה מסומנים הדרכים והשבילים, לפי חקירותיו של הקצין הגרמני פון רֶמְזֵי.
המפקדה הגרמנית בארץ הקימה אז מחלקת מפות מיוחדת לצרכי-הצבא, שנקראה בשמה הרשמי: מחלקת המדידות 27. היא התאכסנה במושבה הקטנה ביתניה, הסמוכה לדגניה. המחלקה הכינה מפות של חלקי הארץ השונים, לפי קנה-מידה של 1:50.000, כיסוד שימשה לה המפה האנגלית הגדולה, ובאו בה תוספות שונות – על סמך עבודת המודדים הצבאיים הגרמנים. המפות הוכנו רק לצרכי המפקדים ובראש כל גליון באה למעלה אוהרה בגרמנית, באותיות ברורות: „אסור שיגיע לידי האויב“.

בראשית שנת 1916 יסדה „המשלחת הבריטית הצבאית“ במצרים מחלקה מיוחדת להכנת מפות; שמה הרשמי היה: פלוגה שביעית למדידת-שדה. עובדיה היו „מהנדסים מלכותיים“ (רויאל אינג'ינירס). עובדי המחלקה הזאת התקדמו יחד עם הלוחמים בחזית-המלחמה, כדי לערוך מפות משדות הקרב השונים. עם התמנותו של הלורד אלנבי למפקד ראשי של „המשלחת הצבאית“, העברה המפקדה הראשית מצרים למקום קרוב לרפיח (רפה) ליד קו החזית, בגבולה הדרומי של הארץ. לכאן הועברה גם מחלקת המדידות והמפות. ביוני 1917 הובאה למחנה רפיח מכונה ליטוגרפית להדפסת מפות. להכנת המפות השתמשו הן בחומר מוכן והן בחומר שסיפקו הטייסים הבריטיים, שערכו תצלומים באזורי האויב. לשם דיוק בעריכת המפות, וכן לשם איסוף חומר חדיש בשדות-הקרב ולחיווק הקשר בין מחלקת המדידות ובין הלוחמים, הוקמה במחלקת המדידות, באוגוסט 1918, קבוצה לטופוגרפיה צבאית.

מחלקת המדידות הנ"ל הוציאה לאור מהדורה חדשה של מפות פ. א. פ. בתוספות שונות. הוכנו מפות מיוחדות של אזורים שונים בארץ, בהבלטת הדרכים, השבילים והמעיינות, – הכל לצרכי הצבא הכובש. המפות יצאו לאור בשנת 1918. כל גליון (בגודל 69×100 ס"מ) מוקדש למחוז מסוים: יפו, שכם, ונצרת. מפות אלו אסור היה לקחת לחזית, פן תפולנה לידי האויב. בראש כל גליון כתוב באותיות אדומות ומאירות עינים: „סודי“. ולמטה: – „לא לקחת אל חפירות-ההגנה בקו החזית“. מלבד אלה הכינה מחלקת המדידות הצבאית מפה מפורטת מאד של רוב חלקי הארץ בקנה מידה של 1:40.000. המפה יצאה לאור בגליונות נפרדים. הגליונות של אזור-סיני הצפוני (עד רפיח) יצאו לאור סמוך לחודש יולי 1917, מיד לאחר כיבוש השטחים האלה בידי הצבא הבריטי. בסך הכל הופיעו 26 גליונות: של יהודה, השומרון וחלק מעמק הירדן הדרומי. ההוצאה היתה ארעית. גודל רוב הגליונות 45×64 ס"מ. גם בראשם היתה הכתובת: „סודי“. בשנת 1918/19 הוצאו לאור גליונות אחדים של מפה זו במהדורות חדשות ע"י מחלקת המדידות של מצרים. מחלקת המדידות של המפקדה הבריטית הראשית הכינה מפות מיוחדות של איזור החזית בדרומה של הארץ, לפי קנה-מידה 1:10.000. במפות האחרונות האלו מסומנות חפירות ההגנה, גדרות התיל, עמדות התותחים, עמדות משמר האויב, וכד'. מפות אלו נקראו לעתים בשם „מפות חפירות-ההגנה“.

בכל פקודה, שנשלחה מהמפקדה הבריטית הראשית אל שורות הלוחמים, מסומן באילו מפות יש להשתמש לצרכי הפעולה. הצבא הבריטי בא"י השתמש רק

במפות הנ"ל. אסור היה להשתמש לשם תפקידים צבאיים במפות אחרות של הארץ. העדר שמות המושבות העבריות, או השמות הערבים החדשים, במפות הבריטיות הצבאיות גרם לפעמים מבוכה בקרב הקצינים, שהשתמשו במפות הללו. לאחר שפרצו הגדודים הבריטיים את החזית התורכית בדרום, והתקדמו במהירות רבה על פני הגבעות של השפלה, היה להם ביום 14 לנובמבר 1917 קרב קשה בשטח שבין רחובות וגדרה – בסביבות הכפר הערבי מראר. אחרי הקרב התקרבו הגדודים הבריטיים אל המושבה רחובות, מתוך מבוכה במקצת. במפתם היתה רחובות מסומנת בשמה הערבי הקודם – חירבת דוראן, – וסבורים היו כי יבואו למקום חרבות עזובות, והנה ראו לפניהם בתים אירופיים ותושבים, השמחים לקראתם...

במפות הצבאיות רשומים כמובן השמות הערביים של המקומות. אולם במקרים רבים לא היו לגבעות או לערוצים שמות ערביים. הצבא נתן להם אז שמות משלו. השמות הארעיים הללו מובאים במפות המלוות את הדו"ח הרשמיים של הכיבוש, שהוצאו לאור ע"י מיניסטרוני המלחמה הבריטי. בעיקר הרבו בשמות באותם האזורים ששימשו שדות-קרב חשובים ובהם חנו הגדודים זמן ממושך, כמו במדבר סיני המערבי, בארץ הנגב ובסביבות עזה. הרכה גבעות נקראו על שמם של מפקדים בריטיים. במדבר סיני, אנו מוצאים למשל את הר רויסטון – על שם מפקד הבריגדה השלישית של הפרשים האוסטרליים. בקרבת הר רויסטון נמצא הר מרדית – כשם מפקד הבריגדה הרביעית של הפרשים האוסטרליים. בסביבות עזה מסומנת גבעת צ'יטור, ע"ש גנרל ניו-זילנדי חשוב בצבא הכובש. מקומות אחדים נקראו בשמות רחובות או גנים מפורסמים בלונדון. חורשה בקרבת רפיח נקראת – סינט ג'מס פרק, אחרת, צפונה לה – רינג'נטס פרק. השבילים שבין שני הגנים הללו נקראו בשמות של רחובות לונדון: רחוב אוכספורד, סטרנד, וכו'. רכס גבעות אחד נקרא על שמה של אוסטרליה, שאנשיה מילאו תפקיד חשוב כל-כך בכיבוש הארץ. רכס אחר נקרא אג'וק – השם המשותף לצבאות האוסטרלים והניו-זילנדים. מקומות אחדים נקראו בשמות של גדודים: גבעת ולינגטון, מידלאסקס, קנטרבורי. כמה מקומות אחרים נקראו לפי תכונת אדמתם או צבעה: הגבעה החומה, הירוקה, הרכה, וכו', או על פי צורתם: גבעת הלב, גבעת הנקניק, וכו'. במקרים אחדים ניתנו מספרים לגבעות, לשם זהוי בשעת הקרב. לגבעה אחת, מול העיר עזה, קראו החילים רכס שמשון – לזכר הגבור, שקורות חיו קשורות בעיר זו.